

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ ایران اسلامی

عنوان

مواضع نمایندگان مجالس اول تا چهارم مشروطه

در قبال امتیازات خارجی

استاد راهنما

دکتر محمد امیر شیخ نوری

استاد مشاور

دکتر کریم سلیمانی

دانشجو

سمیرا شهبازی

مهر ۱۳۸۹

چکیده

ایران از ابتدای دوره قاجاریه وارد مناسبات نظام سرمایه‌دارای و استعماری گشت. دو کشور روسیه و انگلستان از ابتدای دوره قاجار بتدریج رقابت خود بر سر تسلط سیاسی و اقتصادی بر ایران را آغاز کردند. نتیجه چنین روابطی منجر به اعطای امتیازات بی حد و حصر و لجام گسیخته به دو کشور مزبور گردید. از بین رفتن استقلال ایران در کنار استبداد داخلی و ناکارآمدی نظم موجود در ایران منجر به شکلگیری نهضت مشروطه گردید. از آنجا که دخالت بیگانگان یکی از عوامل مهم در نهضت مشروطه بود حال انتظار می‌رفت با استقرار مجلس امر نظارت بر معاهدات و امتیازات خارجی چه در گذشته و چه در آینده، توسط نمایندگان به دقت مورد بررسی قرار گیرد.

بررسی فوق در پی پاسخگویی به این سوال است که نقش اساسی مجالس اول تا چهارم درباره مسئله امتیازات واگذار شده به دول خارجی در دوره گذشته و به هنگام برپایی خود این مجالس چگونه بوده و چرا چنین موضعی را اتخاذ نموده‌اند. برای پاسخگویی به چنین پرسشی با دو روش ترکیبی توصیفی و تحلیلی به بررسی داده‌ها پرداخته می‌شود تا زوایای پنهان این موضوع روشن شود.

از همان ابتدای تدوین قانون اساسی، مشروطه‌خواهان با گنجاندن موادی در رابطه با روابط خارجی و اعطای امتیازات نشان دادند نظارت بر این امور را از واجبات کارکردی مجلس می‌دانند. در اصل بیست و چهارم قانون اساسی مقرر شده بود تمامی معاهدات، امتیازات و کنترتهای داخلی و خارجی باید به تصویب مجلس برسد تا به صورت قانونی درآید. در طول ادوار یک تا چهارم مشروطه به کرات راجع به مسئله امتیازات خارجی بحث‌هایی به میان آمد و نمایندگان نظرات خود را اعلام می‌کردند. اما نکته اساسی در اینجاست که این مواضع به واسطه نابسامانی‌های کلی نظام مشروطه هیچ‌گاه جنبه عملی نمی‌یافت.

واژگان کلیدی: مجلس، مشروطیت، امتیازات، انگلیس، روسیه، آمریکا.

مقدمه:

وقوع انقلاب مشروطه مسلماً مهمترین بزنگاه تاریخی ایران در ورود به عصر جدید است و به همین مناسبت برخی از محققین تاریخ ایران را به دو دوره پیش از مشروطه و پس از مشروطه تقسیم می‌کنند. به همین دلیل تا به حال پژوهش‌های نسبتاً وسیعی درباره چگونگی، علل، روند و نتایج این جنبش به رشته تحریر درآمده است.

انقلاب مشروطه مبتنی بر خواسته تحدید قدرت شاه و طبقه حاکمه ایران عصر قاجار بود. آنان معتقد بودند، این تحدید قدرت صرفاً با تدوین یک قانون اساسی منظم و منسجم امکان‌پذیر است تا پس از آن هیچ کس نتواند به شیوه خودکامه حکومت کنند. به اعتقاد مشروطه‌خواهان، قانون ضامن آزادی جامعه از ظلم طبقه حاکمه است. در چنین نگرشی، نهادی جدید به نام مجلس به عنوان نهادی برآمده از اراده ملی، یک ضرورت تشخیص داده می‌شد تا از طریق نظارت بر عملکرد دولت، از استبداد و خودکامگی جلوگیری نماید. بنابراین در قانون اساسی که نوشته شد جایگاه دولت، قوه قضاییه و مجلس بنا بر اصل تفکیک قوا مشخص گردید.

بنابراین از همان ابتدا مجلس باید وظیفه قانون‌گذاری و نظارت بر حُسن اجرای این قوانین را بر عهده گرفت. در جمیع وظایف مجلس، یکی نیز تصویب اعطای امتیازات اقتصادی و نیز انعقاد قراردادهای سیاسی با کشورهای خارجی بود که طبق اصل ۲۴ قانون اساسی از وظایف مجلس قلمداد گشت.

اما مجلس از ابتدای تاسیس با مشکلات و موانع فراوانی جهت انجام وظایف و استفاده از اختیارات خود مواجه بود. دشمنی شاه، سرپیچی و بی‌توجهی حکام به این نهاد جدید، وضع اقتصادی بد، تجاوز بیگانگان و عدم درک نمایندگان از سیاست مدرن و شناخت پایین از مناسبات اجتماعی و اقتصادی از جمله مهمترین این موانع است.

به دلیل ضعف بنیادین جامعه، مجلس نیز که یک نهاد برآمده از جامعه است ضعیف بود و در تحولات تاریخی، نقشی به فراخور قدرت تعریف شده در قانون اساسی ایفا نکرد. در فقدان توانای مجلس و از طرفی اقتدار و قدرت دولت، اکثر تحقیقات تاریخی درباره تحولات ایران، حول نقش دولت می‌گردد و تاریخنگاری مجلس بخشی مهجور در تحقیقات تاریخی است. به همین دلیل در اکثر تحقیقاتی که راجع به مجلس انجام گرفته، بیشتر شرحی است مکانیکی از شخصیت‌ها، رویدادها، چگونگی بازگشایی و چگونگی تعطیلی آن مجالس.

ولی با این حال در همین مجالس نیز برخی از نشانه‌های حیات را می‌توان یافت. یکی از این نمونه نشانه‌ها، بحث بر سر امتیازات اقتصادی و قراردادهای سیاسی است. با پیگیری مذاکرات مجلس می‌توان فهمید این مقوله یکی از موارد اندکی است که بسیار مورد توجه نمایندگان بوده و آنان سعی بسیار داشتند در انجام نظارت بر آن وظیفه خود را به سامان برسانند. این پژوهش به دنبال آن است از دل این مذاکرات و سایر منابع، چگونگی نگاه نمایندگان به مقوله اعطای امتیازات را دریابد.

در این راستا این پژوهش در چهار فصل، سعی دارد با ترسیم فضای کلی نظام سیاسی جدید اروپا و نیز مجالس اول تا چهارم مشروطه، به تبیین موضع‌گیری نمایندگان در قبال اعطای امتیازات بپردازد.

در فصل اول تحت عنوان «مبانی پژوهشی» به بررسی مسئله پژوهش پرداخته و دو پرسش مطرح نموده است. همچنین به ضرورت و پیشینه پژوهش اشاره شده و برخی از منابع و مأخذهای مورد استفاده معرفی و مورد ارزشیابی اجمالی قرار داده است و در نهایت به چگونگی روش پژوهش اشاره شده است.

فصل دوم با عنوان «روند کلی نفوذ دول غربی در ایران عصر قاجار با تکیه بر دوکشور انگلیس و روسیه» سعی شده است یک فضای کلی از چگونگی برآمدن اروپای نوین و رشد مناسبات استعماری با تکیه بر دو کشور روسیه و انگلیس داده شود و در ادامه با ترسیم کلی نظام

اجتماعی- سیاسی ایران، دلایل نیاز به یک نظام جدید که منتهی به مشروطیت و تاسیس پارلمان گشت را دریابیم.

در فصل سوم، تمرکز اصلی بر روی مجلس است که یک نهاد جدید و برآمده از اراده ملی مردم ایران بود. بنابراین سعی شده است چگونگی انتخابات مجالس اول تا چهارم مشروطه و تاسیس آنها را بررسی نموده تا نوع و شیوه گرایشات نمایندگان در قبال امتیازات اقتصادی گذشته و حال را بتوانیم بهتر درک کنیم.

در فصل چهارم که فصل مهم و اصلی این پژوهش است با مطرح کردن امتیازات اعطا شده به بیگانگان و شرایط این واگذاری، در مورد هر امتیاز به صورت جداگانه، نظر نمایندگان و چگونگی برخورد با آن را توضیح می‌دهیم.

فصل اول

مبانی پژوهش

فصل اول

مبانی پژوهش

۱-۱- مسئله پژوهشی:

دوره حکومت قاجار از لحاظ روابط خارجی و اعطای امتیازات به کشورهای خارجی، دورانی منحصر به فرد در تاریخ ایران است. روابط کشورهای غربی با ایران از دوره شاه عباس اول صفوی آغاز شد و از آن پس به صورت مستمر ادامه یافت که البته به دلیل قدرت نظامی ایران، این رابطه در قالب اقتصاد استعماری نبود. ایران از لحاظ اقتصادی نیز در حالتی خودکفا بود و صرفاً برخی از اقلام تجاری را از کشورهای غربی وارد می‌کرد که باعث می‌شد در مدار وابستگی قرار نگیرد. نتیجه چنین وضعیتی حفظ استقلال ایران بود چنانکه تا میانه دوره قاجار در مدار اقتصاد استعماری قرار نگرفت. اما انحطاط ایران در دو دوره جنگ با روس و سپس قبول جدایی افغانستان به اجبار انگلیس، کاملاً عیان شد. دو کشور انگلیس و روسیه در ادامه تهدید و اجبار نظامی و سیاسی، بتدریج در اقتصاد ایران نیز غلبه یافتند که از میانه عصر ناصر ی این روند کامل شد. نتیجه چنین فرایندی، اعطای امتیازات فراوانی بود که باعث گردید از این دوره به نام عصر امتیازات نام برده شود. اعطای چنین امتیازاتی در کنار عواملی نظیر ظلم حکومت، فقر اقتصادی، رسوخ اندیشه‌های جدید و..... باعث شکلگیری نهضت مشروطه گشت که هدف اصلی آن آزادی با تکیه بر تحدید و قانونی نمودن قدرت شاه و حکام در ایران بود. بنابراین پس از

تشکیل مجلس، یکی از مقولاتی که بایستی در مذاکرات نمایندگان وضوح خاصی نشان می‌داد، مسئله امتیازات بود.

حال این بررسی سعی بر آن دارد که واکنش نمایندگان مجالس اول تا چهارم شورای ملی، نسبت به امتیازات واگذار شده به خارجی‌ها در دوران قبل و حتی دوره خود گشایش این مجالس، ترسیم نماید تا زوایای پیدا و پنهان مورد توجه این نمایندگان روشن گردد.

۱-۲- پرسشهای پژوهش:

۱- نمایندگان مجالس اول تا چهارم مشروطه چه واکنشی نسبت به امتیازات واگذار شده نشان دادند؟

۲- مخالفت نمایندگان با امتیازات از چه منظری صورت گرفت؟

۱-۳- فرضیات پژوهش:

۱- نمایندگان، تحت تاثیر فضای انقلابی جامعه به مخالفت با امتیازات پرداخته و خواهان لغو امتیازات شدند.

۲- الف: نمایندگان با رویکرد سیاسی، امتیازات را ناقض استقلال و حقوق سیاسی ایران می‌دانستند.

ب: نمایندگان با رویکردی اقتصادی، امتیازات را عامل به غارت رفتن ثروت ملی، نابودی تجارت کشور و اضمحلال ساختارهای کلان اقتصادی ایران می‌دانستند.

۴-۱- ضرورت پژوهش:

یکی از واقعیت‌های تلخ جامعه ایران در دوره قاجار، حضور بیگانگان است که از اواسط دوره پادشاهی ناصرالدین‌شاه با اخذ امتیازات گوناگون همه‌ی عرصه‌های اقتصادی-اجتماعی و سیاسی ایران را تحت تاثیر خود قرار دادند. انقلاب مشروطیت به واقع واکنشی به آن عصر است که به درستی عصر واگذاری امتیازات نامگذاری گردید.

مردم ایران و نمایندگان مجلس پس از پیروزی مشروطه سعی نمودند که با واکنش مناسب به امتیازاتی که پیش از این به خارجی‌ها واگذار شده، دولت و جامعه ایران را از سیطره‌ی نفوذ خارجی‌ها رهایی بخشند. اگرچه دولت‌های پس از مشروطه به همه‌ی این مهم نایل نگشتند ولی با مخالفت خود با امتیازات عصر گذشته و دوره برپایی مجلس، رویکرد جدیدی در نگرش ایرانیان به مسئله حفظ حاکمیت ملی و استقلال سرزمینی کشور نشان دادند. اگرچه مقالات و کتبی راجع به این امتیازات نوشته شده است اما واکنش نمایندگان مجلس، آنگونه که شایسته و بایسته است مورد توجه قرار نگرفته است. بنابراین ضروری است که این موضوع مهم از منظر یک پژوهش دانشگاهی مورد بررسی قرار گیرد تا راهی جهت تحقیقات آینده در این مقوله هموار گردد.

از آنجا که تاریخنگاری معاصر عمدتاً اختصاص به موضوعات سیاسی دارد و کمتر به مؤلفه‌های دیگر می‌پردازد، در این رساله هدف بر این است که از طریق بررسی برخورد نمایندگان مجلس به عنوان یک نهاد برآمده از اراده همگانی جامعه، در برخورد با مقوله امتیازات اخذ شده توسط بیگانگان، کمکی به غنا بخشی به تاریخنگاری اجتماعی ایران صورت گیرد.

۵-۱- پیشینه پژوهش:

درباره عصر مشروطه و تحولات آن تا به حال کتب و مقالات فراوانی چه در داخل و چه در خارج ایران به رشته تحریر در آمده است. مسائل مختلف ارائه شده در این آثار در حوزه‌های

تاریخ تحولات داخلی و خارجی، چگونگی وضعیت ساختار اجتماعی، اقتصادی و سیاسی و فکری، اطلاعات بسیار عرضه نموده است. با این وجود درباره اعطای امتیازات به دولت‌های غربی به جز تک مقاله‌هایی درباره امتیازات خاص نظیر رویتر، تالبوت، نفت شمال، داری و ... و یا کتبی نظیر عصر امتیازات ابراهیم تیموری که اکثر آنها بیشتر بر خود امتیازات و واکنش‌های مختلف در برابر آنها پرداخته‌اند، اثر مبسوط دیگری تدوین نشده است. در کتب دیگر نیز در خلال بحث از تحولات تاریخی و مسائل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی به مقوله امتیازات نیز بر می‌خوریم ولی در نهایت اختصار از آن گذشته‌اند. در تمامی این آثار به واکنش‌های پس از مشروطه، مخصوصاً از منظر نمایندگان مجلس، پرداخته نشده است.

حال در اینجا به چند نمونه از این تحقیقات اشاره می‌نماییم:

کتاب روس و انگلیس در ایران تالیف فیروز کاظم زاده که تاریخ سیاسی و دیپلماسی مفصل و کم نظیر دورانی است که قسمت اعظم روزگار ناصرالدین شاه قاجار و اعقاب او را تا آغاز نخستین جنگ جهانی در بر می‌گیرد. نویسند موضوع بررسی‌اش را از چگونگی شکلگیری کشمکش روس و انگلیس در ایران و آسیای میانه آغاز نموده و پس از آن به تشریح چگونگی و شرایط امتیازاتی نظیر رویتر، رژی و ... و نیز استخدام مستشاران خارجی می‌پردازد و در ادامه نقش این رقابت‌ها را در شکلگیری انقلاب مشروطه و روند حرکتی آن به تصویر می‌کشد.

نقش نمایندگان در مجالس قانونگذاری عصر مشروطیت تالیف زهرا شجیعی اثری است گرانبها که در سه جلد، وضعیت مجالس قانونگذاری را از ابتدای شکلگیری در حوزه‌های مختلف مورد بررسی قرار داده است. مجلدات اول و دوم آن که مربوط به قبل از سلطنت پهلویست، در این تحقیق مورد استفاده فراوان قرار گرفته است. مؤلف در این کتاب وضعیت مجلس و نمایندگان آن را از ابعاد مختلفی چون منشا طبقاتی، ساختار مجلس، چگونگی نظارت آنان بر عملکرد کابینه‌ها، نگرش آنان به سیاست داخلی و خارجی، نظارت و قانون‌گذاری در زمینه قوه قضاییه، رفاه عمومی، بخش‌های اقتصادی، نگرش به مسئله تعلیم و تربیت و آموزش عمومی را

به تصویر کشیده است. اما مهمترین بخش از این کتاب که برای این تحقیق مفید می‌باشد، مربوط به نظارت نمایندگان در زمینه سیاست خارجی و روابط بین‌المللی ایران است. با این وجود، به واکنش نمایندگان در قبال اعطای امتیازات، به صورت عمیق و مفصل وارد نشده است.

علی اصغر شمیم نیز در کتاب ایران در دوران سلطنت قاجار به صورت سلسله‌ای تاریخ قاجارها را از دوران قبیلگی تا تشکیل حکومت و زوالشان مورد بررسی قرار داده است. مؤلف در ترسیم فضای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی ایران دوره قاجار، زنجیره‌های از رویدادها را در بستر ساخت اجتماعی آن دوران ایران به گونه‌ای به تصویر کشیده که هر خواننده‌ای را با خود همراه می‌کند. البته این کتاب با توجه به خصوصیت سلسله‌ای بودن، توان بررسی عمیق تحولات را ندارد ولی در برخی موارد در زمینه اعطای امتیازات اطلاعات گران‌بهایی دارد.

یرواند آبراهامیان در کتاب ایران بین دو انقلاب با تکیه بر تحلیل طبقاتی سعی نموده است به بررسی چگونگی شکلگیری حزب توده و مراحل تحول آن بپردازد، اما دامنه زمان تحقیقش را از دوران مشروطه آغاز نموده و به انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ ختم می‌کند. مزیت این اثر در گرایش جامع‌شناختی آن است که مطابق آن با توجه به مفاهیم نهاد، ساختار و سازمان و طبقه، به بررسی مجالس مختلف پرداخته و سعی می‌نماید مجالس قانونگذاری را از همان دوره اول با توجه به منشا طبقاتی نمایندگان و تاثیرش بر چگونگی عملکرد آنان به تصویر بکشد. بنابراین در این پژوهش، جهت بازشناسی ساختار مجالس اول تا چهارم مشروطه و ترکیب طبقاتی آن مورد استفاده قرار گرفته است.

۶-۱- نهاد یا مؤسسه‌ای که می‌توانند از یافته‌های این پژوهش بهره‌گیرند:

دانشگاهها و مراکز آموزش عالی، مؤسسات تحقیقاتی مربوط به تاریخ معاصر.

۷-۱- روش تحقیق:

در این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. روش گردآوری اطلاعات همان روش متداول در علم تاریخ یعنی روش کتابخانه‌ای با تکیه بر فیش‌برداری از کتب، روزنامه‌ها و اسناد موجود است.

۸-۱- نقد و بررسی برخی از منابع:

۱) مذاکرات دوره‌های اول تا چهارم مجلس شورای ملی: شاید بتوان به جرات اعلام نمود مذاکرات مجلس در تمامی ادوار یکی از مهمترین منابع جهت تحقیق در تاریخ معاصر ایران است که متأسفانه تا به حال آن‌گونه که شایسته و بایسته است از آن استفاه نشده است مخصوصاً به هنگامی که یک پژوهش بخواهد به عملکرد نمایندگان بپردازد. مشروح مذاکرات حاوی مجموعه‌ای از نظرات است که به دلیل حضور افرادی از تمامی طبقات و گروه‌های اجتماعی، بازتاب نوع تفکر و نگرش این گروه‌ها به مسائل مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نیز هست. در این مذاکرات مباحث وسیعی از مقولات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، آموزش و پرورش، مسئله زنان، انتقاد از وضعیت و عملکرد دولت و نیز سیاستگذاری داخلی و خارجی، مطبوعات و حتی مسائل شخصی نیز وجود دارد. از آنجا که مسئله این پژوهش بر سر موضعگیری نمایندگان در مقوله امتیازات است، مهمترین منبع استفاده شده، همین مذاکرات می‌باشد. در تمامی ادوار اول تا چهارم نظرات گوناگونی از سوی نمایندگانی با سلايق و علايق مختلف بیان شده و در باب امتیازاتی نظیر نفت جنوب، نفت شمال، بانک شاهنشاهی، شیلات شمال، وام‌های ماخوذه از دول و بانکهای خارجی، قراردادهایی نظیر ۱۹۰۷، ۱۹۱۹ و ۱۹۲۱ بحث شده است. بنابراین در این پژوهش کمک بسیار گرانبهایی بوده است.

۲) تاریخ احزاب سیاسی: تاریخ احزاب سیاسی اثر محمد تقی بهار متخلص به ملک الشعرا است. ملک الشعرا بهار هم ادیب بود، هم مورخ و هم سیاستمدار. کتاب تاریخ احزاب سیاسی یک اثر جاودانه درباره دوران مشروطه و شکلگیری حکومت پهلویست که در دو مجلد نگاشته شده

است. جلد اول، سلسله مقالاتی بود که ملک‌الشعرا در روزنامه نوبهار در سال‌های ۱۳۲۱-۱۳۲۲ ه.ش انتشار داده و توسط شخص مؤلف در سال ۱۳۲۳ ه.ش به چاپ رسیده است. البته لازم به ذکر است ابتدا جلد دوم آن به صورت مقالات در روزنامه مهر ایران انتشار یافت. پس از آن بود که نویسنده تصمیم گرفت این سلسله مقالات را به صورت یک کتاب انتشار دهد.

اگرچه از نام کتاب بر می‌آید که به مقوله خاص احزاب می‌پردازد اما از هشتصد صفحه کتاب دو جلدی تاریخ احزاب سیاسی ایران فقط تعداد صفحات اندک و بسیار ناچیزی مربوط به احزاب است و اگر در بندهای دیگر نیز مطالب کوتاهی درباره احزاب پیدا شود، بی‌شک از پنجاه - شصت صفحه بیشتر نخواهد بود. ولی با این حال در قسمت اعظم کتاب، مطالبی مفید و آگاهی‌دهنده به رشته تحریر در آمده است. در جلد اول به مسائلی چون مهاجرت سیاسیون پس از اشغال ایران و اتفاقاتی که در قم و کرمانشاه افتاد، قرارداد ۱۹۱۹ و چگونگی انعقاد و مخالفت‌های اعلام شده، سقوط دولت‌های گرجستان و قفقاز و ارمنستان، مقدمات کودتای سید ضیاء الدین و اتفاقات، مجلس چهارم، فکر قشون متحدالشکل، شورش کلنل محمدتقی خان پسیان، مسافرت دوم احمد شاه به فرنگ، امتیاز نفت شمال و ... پرداخته شده است. در جلد دوم نیز مقولاتی چون قتل میرزاده عشقی، استیضاح دولت سردار سپه و بی‌قانونی‌های آن، ماجرای شیخ خزعل و سرکوب او، احمد شاه در فرنگ، نطق دکتر مصدق در مخالفت با پادشاهی سردار سپه، نطق مرحوم مدرس و ... ارایه گشته است. با این حال از لابلای این اثر می‌توان نکات فراوانی درباره انتخابات، مجالس مشروطه و عکس‌العمل نسبت به امتیازات را پیدا نمود.

۳) حیات یحیی: این اثر نوشته یحیی دولت‌آبادی است. یحیی دولت‌آبادی متولد ۱۷ رجب ۱۲۷۹ هجری قمری برابر ۱۸ دی ۱۲۴۱ ه.ش در دولت‌آباد اصفهان است که در ۴ آبان ۱۳۱۸ هجری شمسی وفات یافت. او دوران کودکی را در اصفهان نشو و نمو یافت و پس از آن در اصفهان و نجف به تحصیلات حوزوی پرداخت. اما سرانجام با رسوخ اندیشه‌های جدید، به صف

مشروطه‌خواهان پیوست و پس از پیروزی مشروطه چندین بار به مقام نمایندگی مجلس رسید و خود از نزدیک شاهد بسیاری از رویدادهای تاریخ حیاتش بود. در طول مجالس مختلفی که مقام نمایندگی داشت، همواره یکی از ناطقین راجع به مسائل مطرح شده بود تا جایی که می‌توان او را از متنفذین مجلس خواند. کتاب مهم او که بیشتر حاوی خاطرات سیاسی نویسنده است، یک منبع گرانبها درباره تحولات تاریخ ایران از دوره مشروطه تا دوره پهلویست. بر اساس گزارشات تاریخی مستدل، دولت آبادی خود در متن بسیاری از تحولات حضور داشت و به عنوان یک نماینده مجلس اطلاعات فراوانی به دست می‌آورد. بدین سبب در این اثر چهارجلدی به ذکر وقایعی برمی‌خوریم که در منابع دیگر خبری از آنها درج نشده است. او در خاطرات خود اشاراتی به روند انتخابات و احزاب و تشکیلات مجلس دارد و نیز برخی دیدگاهها راجع به امتیازات را توضیح می‌دهد.

لازم به ذکر است خاطرات یحیی دولت آبادی در اواخر دهه ی بیست و اوایل دهه ی سیام شمسی نوشته شده است که به واسطه فضای باز پس از تبعید رضا شاه از ایران، بی پروا تر و به آشکارا سخن می‌گوید.

۴) تاریخ انقلاب ایران : این کتاب نوشته مهدی ملک زاده است که خود از اخلاف ملک المتکلمین، یکی از سران برجسته مشروطه بود. نام ملک المتکلمین به عنوان یک رجل آزادیخواه در جای جای وقایع ابتدای مشروطه همواره مطرح بود تا اینکه پس از به توپ بستن مجلس توسط محمد علیشاه، کشته شد. مهدی ملک زاده در واقع جهت زنده نگه داشتن یاد او دست به قلم برد و این اثر را خلق نمود.

این کتاب از بسیاری جهات مفصل تر از تاریخ مشروطه‌ی احمد کسروی است که ابتدا در ۷ جلد و سپس در سه جلد منتشر شد. در ذکر بسیاری از رویدادهای دوره مشروطه، از تاریخ

مشروطه ی کسروی استفاده ی بسیار کرده است ولی با این حال اطلاعات بسیار با ارزشی دارد که در سایر کتب و منابع مربوط به مشروطه وجود نداشت. جلد اول کتاب مزبور شامل وقایع از زمان صدارت میرزا علی اصغر خان اتابک تا تدارک جنگ توسط محمدعلی شاه با کمک روس‌ها و دوران استبداد صغیر است. جلد دوم شامل وقایع تا ورود سپاه روس به ایران و حرکت انقلابیون تا قزوین است و جلد سوم از حرکت سردار اسعد از قم به طرف تهران تا تاجگذاری احمد شاه را شامل می‌شود. در چاپ دوم کتاب که در ۱۳۶۳ صورت گرفته تغییرات و تحریفاتی صورت گرفته و گاهی از جملات و عبارات بکلی حذف شده است. این اثر نیز به واسطه عرضه داده‌های تاریخی مهم در جای جای این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

(۵) تاریخ مشروطه ایران: احمد کسروی نویسنده این اثر در ۸ مهر ۱۲۶۹ ه.ش در آذربایجان متولد شد. او پس از فراگیری دروس متوسطه به تجارت و فعالیت‌های آزاد روی آورد. لازم به ذکر است تا سن بیست سالگی قرآن را حفظ کرد و در علوم دینی یک ملا بود. ولی لباس روحانیت از تن درآورد و به خدمت قوه قضاییه پیوست. در بهمن ۱۳۰۷ توسط علی اکبر داور وزیر دادگستری رضاشاه، به وزارت دادگستری آمد و مشغول به کار شد. با قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز با او مخالفت کرد. به پیشنهاد وزیر عدلیه رضاشاه، به ریاست عدلیه خوزستان منصوب شد.

به اعتقاد بسیاری از محققین تاریخ، او بزرگترین مورخ انقلاب مشروطه است. دو کتاب ارزشمند او تحت عنوان تاریخ مشروطه ایران و تاریخ هیجده ساله آذربایجان حاوی اطلاعات و داده‌های ارزشمندی درباره سال‌های قبل از مشروطه و پس از آن می‌باشد. زمانی که کسروی حاصل پژوهش خود درباره‌ی مشروطیت ایران را منتشر نمود، دانشمند سرشناسی بود. وی در زمینه‌های تاریخ، زبان‌شناسی و جغرافیای تاریخی به عنوان دانشمندی صاحب رأی شناخته می‌شد. البته روی دیگر سکه او مربوط به حوزه اصلاحگرانه‌اش بود که تصور می‌نمود دردهای

جامعه را می‌داند و به خشکاندن آن می‌پرداخت. همین بُعد دوم، اثرات بارزی بر بُعد اول مورخ بودنش گذاشت. در واقع او هنگامی به سراغ نگارش تاریخ رفت، که جامعه سیاسی او را به عنوان یک فردی که ادعای اصلاح دین دارد، می‌شناختند.

در میان آثار کسروی، تاریخ مشروطه اهمیت خاصی دارد چون خلاء اطلاعاتی یک دوره مهم از تاریخ ایران را تا حدودی پر می‌کند. اهمیت دیگر این اثر در ارائه تحلیل‌هایی است که هنوز برخی از آنها در زمینه علل وقوع مشروطیت پذیرفته شده‌اند. بنابراین این اثر به لحاظ چنین داده‌های تاریخی، در این پژوهش مورد توجه خاصی بوده است.

فصل دوم

روند کلی نفوذ دول غربی در ایران عصر قاجار

با تکیه بر دوکشور انگلیس و روسیه

فصل دوم

۲- روند کلی نفوذ دول غربی در ایران عصر قاجار

با تکیه بر دو کشور انگلیس و روسیه

۱-۲- تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی اروپا و پیدایش استعمار

برخی آغاز رشد جوامع کاپیتالیستی را در اروپا و بریتانیای کبیر ، که شکل تکامل یافته آن جامعه امروز را تشکیل می دهد، از قرن سیزدهم می دانند. در این قرن در شهرهای اروپا مناسبات جدیدی شکل گرفت که پایه اصلی نظام اجتماعی غرب تا به امروز گشت.

پرتغالی ها در اواسط قرن شانزدهم بدون رقیب در اقیانوس ها بودند. ایران نیز از طریق پرتقال بود که نخستین بار برخوردهایی با اروپای عصر جدید ایجاد نمود که البته به دلیل نو پایی این مناسبات و از طرفی قدرتمندی نظامی ایران در دوره صفویه منجر به اخراج پرتغالی ها از خاک ایران گشت. در طول یک سده از اقتدار استعمار پرتغالی- اسپانیایی که مبتنی بر استعمار ساحلی بود، کشورهای دیگری نظیر هلند، انگلستان و فرانسه به ترتیب ظهور کردند و شروع به حرکت در راه ایجاد و تحکیم استعمار قاره ای نمودند. با ظهور این کشورها بتدریج از قدرت استعمار ساحلی کاسته شد و استعمار قاره ای مسلط گشت. استعمار پرتغال و اسپانیا حاصل رواج تجارت و البته خود نیز مبتنی بر مناسبات تجاری بود ولی مناسبات استعماری قاره ای علاوه بر حفظ انحصار تجارت، مبتنی بر ایجاد صنایع جدید مانوفاکتور و کشف بازارهای جدید جهت فروش مصنوعات تولیدی خود بود. در این میان کشور انگلستان توانست بتدریج

خود را از صف سایر رقیبان جدا نموده و با تجهیز ناوگان دریای خود، اسپانیا را شکست داده و ورود مقتدرانه‌اش در عرصه استعمار را اعلام نماید. اوج این جریان به هنگامی اتفاق افتاد که نیروی دریای انگلستان توانست ناوگان دریای اسپانیا به نام «آرمارا» را شکست داده و قدرت‌ش را به رخ رقیبان بکشد. این حادثه‌ای که اتفاق افتاد نه فقط در وضع قوای دول اروپای بسیار مؤثر بود بلکه اثرات آن تا اقصی نقاط مشرق زمین نیز رسید و غیر مستقیم به تسخیر امپراطوری هند از سوی انگلیسی‌ها منجر شد. از آن تاریخ به بعد است که خیالات انگلستان زمینه پهناورتری را در بر گرفت و کم‌کم بنیان کمپانی هند شرقی از سال ۱۶۰۰ م به بعد پی ریزی شد.

اکتشاف‌های نو، پیداش و پیشرفت دانشهای نوین، گسترش جامعه شهرنشینی و رشد سرمایه‌داری، فراگیر شدن حوزه فعالیت و نفوذ طبقه‌ای نوپا به نام بورژوازی یا طبقه متوسط را در اروپای غربی به همراه داشت. انقلاب صنعتی انگلیس در نیمه دوم سده هیجدهم و نیاز هرچه بیشتر به مواد خام، نیروی کار ارزان، گسترش بازرگانی و بازار فروش فرآورده‌های صنعتی سبب شد که کشورهای پیشرفته و برخوردار از دانش کارشناسی فنی و صنعت، برنامه‌های فزونخواهانه و بهره‌کشانی و همچشمی‌های استعماری خویش را به شیوه‌ای بنیادی در چارچوب سوداگری و سوداگرایی بورژوازی پی‌گیرند.^۱ البته یکی از عوامل بنیادی کامیابی‌های انگلیس، هم در زمینه دانش و کارشناسی و هم در برنامه‌های استعماری در سده هیجدهم، نیمه نخست سده هیجدهم عناصری فعال دست‌اندرکار ایجاد تغییر در صنایع بافندگی بودند. نتایج این تلاش‌ها اختراع ماکوی پرنده در سال ۱۷۷۳ توسط ساعت‌سازی به نام جان کی بود که تحولی چشمگیر در صنایع بافندگی بوجود آورد.^۲ در حقیقت این پاسخی به نیاز مصرف‌پارچه‌های پنبه‌ای در مناطق مختلف و نیز رشد تجارت انگلستان بود. پس از تاسیس شرکت

^۱ - آندره موروا، بی‌تا، تاریخ انگلستان، ترجمه م. مسعودی (تهران: بنگاه مطبوعاتی گوتنبرگ، ج ۲، ص ۵۹۱).

^۲ - ت.س. اشتن، ۱۳۷۵، انقلاب صنعتی، ترجمه احمدترین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۳۷.

هایی در هند شرقی در قرن هفدهم پارچه های پنبه ای هندی به مقدار زیادی به انگلیس وارد شد و استعمال آن ها بسیار رواج یافت و از همین تاریخ است که انگلیسی ها به فکر تهیه و بافت این نوع پارچه ها افتادند. آن ها در مقابل فروش پارچه، از ساحل آفریقا غلامان سیاه پوست می- خریدند و آن غلامان را به جزایر آنتیل و بنادر آمریکای شمالی می بردند و پس از فروش آن ها از آمریکا پنبه به انگلستان وارد می کردند. تجار انگلستان از راه این تجارت به ثروت و سرمایه- های کلانی دست یافتند که با آن ها توانستند صنایع فراوانی ایجاد کنند.^۱ وضع انگلستان در نتیجه ایجاد صنایع بزرگ و اختراع ماشین بخار و استفاده از آن زودتر و بیشتر از کلیه کشورهای جهان دستخوش تغییر و تحول گردید و در هر نقطه ای که ذغال سنگ، یعنی سوخت لازم برای صنعت موجود بود، کارخانه ها ساخته شد و فعالیت صنعتی در آنجا متمرکز گردید.^۲

در قرن نوزدهم اروپا شروع به بهره برداری از مواهب طبیعی قاره های مختلف دنیا نمود و موقعیت ممتاز جغرافیای انگلیس در این قرن به این کشور کمک زیادی کرد. در این زمان کشتی های بخار جای کشتی های بادی را گرفت و چون انگلیس دارای منابع غنی آهن و ذغال سنگ بود از این حیث نیز در مقایسه با سایر کشورها موقعیت مناسب تری را احراز نمود. انگلیسی ها با استفاده از تمام امکانات خود همه اقیانوس ها را درنوردیدند، آن ها نقاط حساس اقتصادی جهان بخصوص در آسیا را شناسایی کرده و به زیر سلطه خود کشیدند و با استفاده از منابع آن ها یکه تاز میدان رقابت اقتصادی شدند.

شروع تجارت انگلستان با شرق به مذاق آنها چنان خوش آمد که پس از مدتی به تصرف کشورهای در آنجا پرداختند که مهمترین آنها هندوستان بود. هندوستان یک بازار بزرگ

---

^۱ - محسن عزیزی، ۱۳۴۷، **جغرافیای اقتصادی**، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات امیر کبیر، ص ۱۸.

^۲ - آندره موروا، ص ۵۱۴.